

Az etnikai besorolás objektivitásáról

A *Kritika* 1997. decemberi számában megjelent tanulmányunkban^{*} azt az előfeltevést fogalmaztuk meg, hogy a társadalomtudományok rendelkezésére álló módszerekkel arra a kérdésre, hogy „ki a cigány”, illetve „hány cigány van”, nem lehet tudományosan értékelhető választ adni. A társadalomtudós, aki adatait leggyakrabban interjúk módszerekkel gyűjti össze, mindössze azt tudja megállapítani, hogy az általa megkérdezett egyének magukat vagy másokat egy meghatározott etnikum tagjainak tekintik-e. Ilyen módszerekkel tehát nem a „tényleges” etnikai hovatartozást tanulmányozzuk, hanem a megkérdezettek fejében élő etnikai klasszifikációs rendszereket. *Pierre Bourdieu* ismeretelméleti kiindulópontját e vonatkozásban elfogadva, arra a következtetésre jutottunk, hogy e klasszifikációs rendszerek értelemszerűen többet mondanak nekünk a „klasszifikátorokról”, mint a „klasszifikáltakról”. Éltünk és élünk azzal a gyanúval, hogy e klasszifikációs rendszerek nem születnek teljesen „ártatlanul”: amikor valaki egyik polgártársát más etnikum tagjaként jelöli meg, akkor ezzel a gesztussal – *Max Weber* terminológiáját használva – a „kizárás” aktusát hajtja végre. Amikor valakik „cigánynak”, „zsidónak”, „svábnak” vagy általában „nem magyarnak” minősítenek valakit, akkor ez a tettük nem független érdekeiktől. (Túl sok a „zsidó” a médiában, túl sok a „zsidó” vagy a „sváb” az üzleti életben – tehát nekünk, „igazi magyaroknak” jobb lehetőségeket kell kapnunk. A „bűnözők” vagy a „szegények” „általában cigányok”, és mivel én nem vagyok cigány, nem is lehetek bűnöző vagy szegény...) E „kizárási” aktusokkal igyekszünk kiemelni magunkat a társadalomnak azokból a zónáiból, amelyekbe bekerülni veszélyes vagy megszégyenítő. Az etnikai „kizárás” technikáit tehát általában vagy az önvédelem, vagy az önfelértékelés érdekei vezérlik. Tanulmányunk fő következtetése az volt, hogy társadalomkutatóként ne azzal foglalkozzunk, hogy ki milyen etnikai csoportba tartozik, hanem hogy ki miért akarja a társadalom egyes tagjait „kizárni” azzal a tettel,

[^{*} Lásd e fejezet első írását, valamint a választ arra: a fejezet második tanulmányát. – *A szerk.*]

hogyan azokat etnikai másként minősíti, és hogy milyen szociológiai jellemzőkkel bírnak az etnikai másnak minősítettek. Arról, hogy valaki tényleg cigány-e, a társadalomkutató nem tud sok értelmeset mondani, arról azonban lehetne mondanivalója, hogy ha valakit cigánynak tartanak, miért és milyen megfontolások alapján jutnak erre a következtetésre.

Nem kis meglepetésünkre tanulmányunkra éppen azok válaszoltak – *Havas Gábor*, *Kemény István* és *Kertesi Gábor* – meglehetősen ingerült hangú kritikával, akikről úgy gondolhattuk, hogy az általunk képviselt módszertani, ismeretelméleti megfontolásokhoz a legközelebb állnak. A *Kemény István* által 1971-ben, majd 1993-ban vezetett cigánykutatás ugyanis éppen abból az előfeltevésekből indult ki, hogy nem érdemes vitába bonyolódni arról, hogy ki a „cigány” (erre úgysem lehet választ adni), hanem azt kell tanulmányoznunk, hogy kit tekint a nem cigány környezet cigánynak. Másként fogalmazva: *Kemény* és munkatársai már negyed évszázaddal ezelőtt abból az alaphipotézisből indultak ki, hogy az etnicitás nem az etnikai csoport tagjaként megjelölt személyek objektív jellemzője, hanem az e személyeket minősítők szubjektív ítélete. Az a tény, hogy írásunkat kutatásaik részleges kritikájaként olvasták, nem lepett meg bennünket. Egy vonatkozásban, amit azonban mi részkérdésnek véltünk, valóban van vita közöttünk. Mi úgy képzeltük – és képzeljük mind a mai napig –, hogy *Kemény István* kiváló cigánykutatásaira sokszor rossz okok miatt szoktak hivatkozni. *Kemény* vizsgálatairól sokan azt gondolják, hogy azért jelentősek, mert végre „objektíve” leírták, hány cigány is él Magyarországon. Mi *Kemény* munkásságának érdemét nem abban láttuk, hogy végre kimutatta, hány „igazi cigány” él Magyarországon, hanem abban, hogy azonosította a társadalomnak azokat a rétegeit, melyeket „lecigányozva” a társadalom a megalázottság és alávetettség állapotában tart. Azt viszont reméltük – és reméljük –, hogy *Kemény* és munkatársaival egyetértünk abban, hogy tudományos egyértelműséggel nem lehet megmondani azt, hogy ki a cigány, ki cigány származású, ki a cigány etnikum tagja. Ennek ellenére mostani válaszukban *Havas*, *Kemény* és *Kertesi* harcosan kiállnak amellett, hogy ők igenis tudják, hogy „a roma lakosok Magyarországon teljes népességéhez viszonyított aránya 4,69, kerekén 5 százalék”.

Bár választanulmányuk címében („A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren”) *Keményék* ironikusan azt állítják, hogy mi „relativizáljuk” azt, hogy ki is a cigány – nem tagadjuk, valóban ezt tesszük –, ők is a cigányság relatív fogalmával dolgoznak. *Keményék* is abból indulnak ki, hogy nem attól cigány valaki, hogy bizonyos antropológiai jegyekkel lehet leírni, vagy bizonyos, a kutatók által meghatározható tulajdonságokkal rendelkezik, hanem attól, hogy szubjektív ítélet alapján nem cigány környezete annak tartja. (Ennek az ítéletnek *Keményék* szerint is szubjektívnek – s ezért szükségképpen relatívnek – kell lennie, hiszen ha objektív lenne, akkor ugyanazon objektív kritériumok

alapján a kutató is klasszifikálni tudná, hogy ki a cigány, és ki nem az. és nem kellene a környezettől tudakolnia ezt.)

Próbáljuk meg újrafogalmazni, mi is az a kérdés, amelyben vita van közöttünk. Szerintünk a kérdés nem az, hogy hány cigány van Magyarországon. Ha *Havas*, *Kemény* és *Kertesi* következetesen alkalmazzák ismeretelméleti kiindulópontjukat, akkor ők sem ezt kutatják, hanem azt, hogy hány embert tartanak a „nem cigányok” „cigánynak”. Nos, ha valóban ez a közös kérdésünk, akkor a vita *Kemény* és munkatársai, illetve közöttünk arra az empirikusan könnyen megválaszolható problémára szűkíthető: mennyire tételezhető fel az, hogy a nem cigány környezet teljesen egyöntetű véleményt alkot arról, hogy ki a cigány, és ki nem az. Ugyanazt a személyt definiálja cigányként a rendőr, az iskolaigazgató, a szomszéd, a munkatárs, a kérdezőbiztos, a falusi ember, a városlakó, a munkás, a vállalkozó, a paraszt, a kereskedő, a „népies” vagy „urbánus” értelmiségi, vagy indokolt-e azt feltételeznünk, hogy életük mindennapi gyakorlatában a klasszifikációs művelet minduntalan végrehajtó egyének, attól függően, hogy a társadalomban hol helyezkednek el, és annak függvényében, hogy a társadalmi feltételek hogyan változnak, részben eltérő kritériumokat használnak klasszifikációs gyakorlatukban?

Erre a kérdésre *Kemény* és munkatársai nagyon határozott választ adnak. Azzal érvelnek, hogy a nem cigány környezet számára teljesen egyértelmű, hogy ki a cigány, sőt *Kemény István* a *Magyar Tudomány* 1997. évi 6. számában megjelent tanulmányában ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy e besorolással a cigányok maguk is egyetértenek – állítását azzal bizonyítva, hogy 1993-as felmérésük során az általuk előzetesen cigánynak minősített egyéneknek mindössze 2,3 százaléka tagadta meg a válaszadást. *Kemény* és munkatársai sem korábbi tanulmányaikban, sem jelen írásukban nem hajlandóak gondos vizsgálat tárgyává tenni azokat a statisztikai adatokat, melyek nem konzisztensek ezzel az álláspontjukkal. Hadd foglaljuk röviden össze, mely adatok látszanak ellentmondani annak a feltevésnek, hogy a nem cigány népesség teljesen egyetért abban, hogy ki cigány, és az így minősített személyek ezt a minősítést maguk is elfogadják:

1. *Kemény* és munkatársai több helyen leírják, hogy kutatássorozatukat nem utolsósorban éppen az inspirálta, hogy a magukat cigánynak valló személyek száma kisebbnek tűnik, mint ahány embert az országban a nem cigányok cigánynak tartanak. Tény, hogy amikor a különböző népszámlálások során vagy véletlen népességmintán a válaszadóktól kérdezzük meg, hogy cigánynak tekintik-e önmagukat, vagy ha azt kérdezzük, hogy felmenőági rokonaik között volt-e valaki cigány, számottevően alacsonyabb számú „cigány népességet” kapunk, mint ha a minősítést mások, mondjuk, a pedagógus vagy a kérdezőbiztosok végzik. *Donald Treimannal* végzett felmérésünk adatai szerint a megkérdezettek 2,1 százaléka vallotta magát cigánynak, és további 0,5 százaléka mondta azt, hogy ő ugyan nem cigány, de vagy apai, vagy anyai ágon vannak cigány felmenői.

Mint ezt tanulmányunkban jeleztük is, esetszámaink valóban nagyon alacsonyak voltak, de a Szonda Ipsos azóta *Keményék* rendelkezésére is álló adatai, mintegy 28 000-es elemszám alapján szinte pontosan ugyanazt az eredményt adják: 2,2 százalék mondta magáról, hogy ő cigány, és további 0,6 százalék, hogy ő ugyan nem cigány, de van felmenőági cigány rokonsága. Még ha feltételezzük is, hogy a magukat cigánynak vallókat minden őket klasszifikáló cigánynak véli (ez távolról sem biztos – miért ne lennének olyan asszimilált cigány válaszadók, akik a kérdezőbiztosnak elmondják, hogy a nagyapjuk cigány volt, de az őket minősítő környezetnek erről fogalma sincs), abban az esetben is statisztikai tény, hogy a kérdezőbiztosok által cigánynak minősítetteknek csaknem a fele nem állítja magáról azt, hogy ő cigány. Az valóban érdekes kérdés, hogy *Keményék* vizsgálatában miért volt oly alacsony a válaszmegtagadók aránya. Ezt az adatot azonban nem tudjuk etnikai önminősítésre vonatkozó adatként értékelni, mert legjobb tudásunk szerint *Kemény* és munkatársai még egyetlen publikációjukban sem számoltak be arról, hogy az általuk végzett két országos felvétel során megkérdezett személyek hány százaléka tekintette magát cigánynak vagy cigány származásúnak. Lehetséges, hogy *Kemény* és munkatársai erre a kérdésre teljesen más választ kaptak, mint bárki, aki idáig kérdőíves felmérés során feltette ezt a kérdést Magyarországon? Ha igen, mivel indokolható ez? Lehet, hogy *Keményék* meg se kérdezték a mintájukba került személyektől, hogy cigánynak tekintik-e magukat, illetve hogy ki cigány a családjukban (hiszen ők eleve „tudták”, hogy azok cigányok)?

2. *Kemény* és munkatársai továbbra sem hajlandók komolyan venni azt a tényt, hogy a KSH 1993-as vizsgálata lényegesen eltérő összetételű népességet nevezett cigánynak, mint ők. A KSH felmérésében is a lakosság közel öt százalékát minősítette a kérdezőbiztos cigánynak, akárcsak a *Keményék* által használt „nem cigány környezet”, de a KSH által cigánynak definiált népesség társadalmi státusa, iskolai végzettsége magasabb, demográfiai mutatói közelebb állnak a nem cigánynak nevezett népességéhez, mint a *Keményék* vizsgálatában cigánynak nevezett népességé (de a KSH felvétele és a másik három idézett kutatás adatainak ismeretében is nyilvánvaló, hogy még a legkedvezőbb helyzetű cigánynak tartott csoport adatai is sokkal kedvezőtlenebb helyzetre utalnak, mint a magyar átlagnépesség adatai). Ha azonban igaz *Kertesi Gábor* érve (amit mi igaznak vélünk), hogy a KSH alulreprezentálta a szegény cigányokat, akkor értelem szerint ennek a statisztikai felvételnek a cigányok számára vonatkozó becslésével is problémák vannak. Miért nem lehet belátni azt, hogy a két vizsgálat között nem az a fő különbség, hogy az egyik „tudományosabb” vagy „gondosabb”, mint a másik. A legfontosabb különbség a két vizsgálat között az, hogy másként definiálták, hogy melyik válaszadót tekintették cigánynak az őket minősítők (ezen túlmenően valószínű, hogy a KSH valóban követhetett el hibát a pótlisták használatakor – kérdezőbiztosaik feltehetőleg cigánynak minősítették volna a mintából kimaradt szegény cigányokat is –,

de ha ezt a hibát nem követték volna el, akkor lényegesen nagyobb népességek neveztek volna a kérdezőbiztosok „cigány életvitelűnek”).

3. *Kemény* és munkatársai nem hajlandók komolyan venni azt a tényt sem, hogy ha a megkérdezettek minősítését a kérdezőbiztosokra bizzuk, akkor meglehetősen eltérő kört definiálnak a kérdezőbiztosok cigánynak, mint ők és szakértők. Ezt a problémát azzal próbálják a szőnyeg alá seprni, hogy „méltatlan és megengedhetetlen” eljárás az, ha a kérdezőbiztostól az interjú után megkérdezzük, hogy ítélete szerint az interjúalany cigány-e vagy sem. Nem kívánunk arról vitatkozni, hogy miért méltatlanabb a kérdezőbiztosoktól megkérdezni, hogy szerintük ki cigány, mint mondjuk, az iskolaigazgatóktól vagy az önkormányzati tisztviselőktől, és arról sem, hogy bizalmasan kezelt információk gyűjtése és személyes azonosítást lehetővé nem tévő adatok közlése mitől lenne „méltatlan eljárás”. Annak számára, aki azt szeretné megtudni, hogy kiket tekintenek a „nem cigányok” „cigánynak”, igen fontos információ, hogy egyórás interjú után, amikor már meglehetősen sok ismeretet szerzett a megkérdezett életútjáról, rokoni viszonyairól, életmódjáról, kit nevez majd a kérdezőbiztos cigánynak. Legalább olyan fontos információ és sokkal kevésbé „megengedhetetlen” eljárás, mintha mondjuk, a gyermekorvos vagy a helyi munkaügyi központ készít különféle listákat a „cigányokról”. Egyébként, hadd jegyezzük meg, hogy a kérdőíves szociológiai felmérések esetében elfogadott gyakorlat, hogy az etnikum meghatározásánál az öndefiníciót gyakran kiegészítik a kérdezőbiztos besorolásával is. Ezeknek a kutatásoknak a tapasztalatai egybeesnek az általunk bemutatott tendenciákkal: az önbesorolás és a kérdezőbiztos osztályozás között számottevő eltérés mutatkozik. Figyelemre méltó, hogy még a cigányoknál a környezetüktől antropológiai jellemzőiket tekintve sokkal pregnánsabban elkülönülő etnikai csoportok esetében is számottevő az önbesorolás és a kérdezőbiztos osztályozás közötti különbség. *Edward Telles* például Braziliában azt találta, hogy az eseteknek csupán a 72,6 százalékában egyezett meg a megkérdezett és a kérdezőbiztos minősítése arról, hogy a megkérdezett „fekete”-e.¹ A társadalomkutatás gyakorlatában tehát igen gyakori, hogy a kérdezőbiztos is felkéri, hogy a megkérdezett önminősítésétől függetlenül próbálja etnikailag klasszifikálni az interjúalanyt, s e kutatások azt mutatják, hogy a különböző klasszifikációs rendszerek egymástól számottevően különböznek.

4. *Kemény* és munkatársai azzal érvelnek az általuk alkalmazottól eltérő definíciókkal dolgozó, és ezért tőlük eltérő eredményre jutó vizsgálatok ellen, hogy azok célja nem a cigányság kutatása volt. Ez az érv tarthatatlan. Ha valakinek valóban nem az a kérdése, hogy „ki a cigány”, hanem az, hogy „kiket minősít a társadalmi környezet cigánynak”, akkor éppenséggel a *Kemény* és munkatársai által követett kutatási stratégia nem ideális – bár gyakorlati praktikusságát nem vitatjuk. A lényeg: ha azt akarom megtudni, hogy a környezet kit minősít

¹ *E. Telles–Nelson Lim: Does who classify race matter? Demography, 1998.*

cigánynak, akkor mindenképp e környezet tagjaiból kell véletlen mintát vennem. A KSH stratégiája, mely véletlenszerűen kiválasztott általános népességmintaival dolgozott, tehát teljesen megfelelő megoldás. Fontos lenne megtalálni azt a kutatási stratégiát, amely ötvözi a KSH és a Kemény-féle vizsgálatot, vagyis reprezentatív mintát ad mind a szociális esetként kezelt, mind az asszimilált cigányságról. Az asszimilált cigányságról azoknak is többet kellene tudniuk, akiket elsősorban a szociális kérdések érdekelnek. Miként érthetjük meg, mi a szociális nyomorba szorult cigánysorból való kiemelkedés útja, ha éppen az ilyen helyzetből kiemelkedett, „asszimilált” cigányság jelentős részét hagyjuk ki vizsgálódásunk köréből? Fontosnak tartjuk, hogy a telepekre szorult, elnyomorodott cigányságtól a környezetétől szinte megkülönböztethetetlen, csak „igen ritkán” cigánynak minősített személyekig a teljes kontinuumról reprezentatív mintával rendelkezünk.

Ennek a vitának egyik meglepő mozzanata, hogy éppen most, évekkel a kutatásait leíró közlemények megjelenése után mondják el *Keményék* azt, hogy ők a szomszédok véleményét is megkérdezték arról, hogy ki cigány a környezetükben. „Az összeírók házról házra járva végigkérdezték a szomszédokat” – írják. Túl azon, hogy nem tudjuk mire vélni, hogy ezt a fontos körülményt miért nem említették meg akkor, amikor kutatási beszámolóikban leírták, hogyan hajtották végre a mintájukba került körzetekben a cigány háztartások teljes összeírását, nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy ebből a célból sok ezer családot kérdeztek volna végig. Továbbra sem tudjuk azt, hogyan jártak el akkor, ha valamelyik személy vagy család (?) az egyik listán szerepelt, a másikon pedig nem, hiszen még a hasonló célból készült listák esetén is nehezen képzelhető el, hogy a különböző listák teljesen lefedték volna egymást. Pedig, mint ezt korábban igyekeztünk bizonyítani, a társadalomtudomány eszközeivel éppen ezeket a különböző szempontú mentális térképeket lehet meglehetősen nagy pontossággal elemezni – s ezeket előállítva tudjuk csak eldönteni, hogy a klasszifikációk azonosak-e, illetve hogy milyen mértékben térnek el egymástól. A fontos társadalomtudományi kérdés éppenséggel az, hogy ha e mentális térképek különböznek egymástól, akkor e különbségeket mennyire tudjuk megmagyarázni a klasszifikátorok szociális helyzetének és érdekeinek eltéréseivel.

Minden rendelkezésünkre álló adat azt mutatja, hogy a különböző etnikai definíciók nemcsak nagyságuk, hanem a definiáltak társadalmi összetétele tekintetében is egymástól jellegzetesen eltérő népséget írnak le. Tanulmányunkban azt javasoltuk, hogy ahelyett, hogy kiemelnénk a köröknek vagy mentális térképeknek az egyikét, mint a „helyeset” vagy az „egyetlen tudományosan igazolható”, tanulmányozzuk inkább e mentális térképek előállításának a mechanizmusát dinamikáját, az etnikai klasszifikációs folyamat mögött meghúzódó társadalmi érdekeket, és azt, hogy a különböző klasszifikációk milyen összetételű népséget írnak le.

Semmi okunk sincs arra, hogy az etnikumokat „zárt rendszerekként” kezeljük, és arra sem, hogy egy-egy etnikumon belül a különböző mértékben beilleszkedett és különböző mértékű etnikai keveredést mutató, „oda-vissza asszimilálódási” hullámok által is érintett csoportok esetében tegyünk így. Könyvtárnyi irodalom bizonyítja, hogy az etnikai minősítés és önminősítés mechanizmusai nem teljesen stabil rendszerekként működnek, hanem az egyén és a társadalom helyzetének változásával maguk is módosulhatnak. A különböző kizárási stratégiák igyekeznek felnagyítani és megmerevíteni a „kisebbség” és a „többség” közötti különbségeket. Ezeknek a stratégiáknak ugyanúgy része lehet a rasszjegyek jelentőségének mérhetetlen eltúlzása, szociális és etnikai problémák egymásba mosása, mint ahogyan az etnikai keveredés fényének tabuként való kezelése, vagy a „többségi” és „kisebbségi” társadalom „jellegzetességeinek” egymás ellentétéként való megfogalmazása. Ezért jelennek meg két mereven elkülönülő, egymást kölcsönösen kizáró csoportként a „magyarok” és a „cigányok” a mindennapi gondolkodás szintjén. Arról, hogy ez a merev szétválasztás nem alkot teljesen stabil rendszert, hanem konkrét situációtól és társadalmi helyzettől függően némileg eltérően működik, árulkodnak az általunk idézett adatok „következetlenségei”.

Meglehetősen gyakori, hogy komplex jelenségek leírásakor a tudomány többféle definíciót alkalmaz. Hogy csak a szűkebb témánkhoz kapcsolódó néhány kategóriát említsünk, így szoktunk eljárni például a szegénység, a munkanélküliség vagy a létminimum definiálásakor is. Ha azt kell megmondanunk, hogy ezen definíciók közül melyik az „egyetlen helyes”, nem tudományos, hanem csak politikai ítéletre vállalkozhatunk. Ez persze nem azt jelenti, hogy arról, hogy egy országban mekkora a munkanélküliség, a szegénység, vagy hogy mekkora a cigány népesség száma, milyen a szociális összetétele, „mindenfélét összevissza lehet beszélni”, vagy hogy ne lennének ezen különféle definíciók megalkotásának és az ezeknek megfelelő adatok előállításának tudományosan pontosan rögzíthető szabályai. Az azonban alapvető szakmai követelmény, hogy ne igyekezzünk „tudományosan egyedül lehetséges”, „objektíven létező” kategóriának feltüntetni olyan minősítést, ami nem más, mint egyike a társadalmi érdekek által igen erősen meghatározott, szubjektív ítéleteknek.

Hivatkozott irodalom

Telles, E.–Nelson Lim: Does who classify race matter? Demography, 1998.